

La construcció de l'església de Sant Felíu de Girona

Miquel Àngel Chamorro

L'origen de l'església de Sant Felíu de Girona es remunta al segle IV.(1) En aquells moments, en l'espai que ocupa el temple actual hi hauria hagut un cementiri i, immediatament després del martiri del sant, un *martyrium* que s'hauria monumentalitzat amb l'aparició de la *memoria*. Aquestes afirmacions són versemblants, ja que sant Felíu tenia molt de prestigi i per tant no és estrany que s'erigís un temple martirial amb les seves despulles a la ciutat on va ser martiritzat. L'edifici devia ser molt modest, ja que la seva funció no era allotjar un gran nombre de fidels; a més, cal sumar-hi el fet que la ciutat de Girona al segle IV no tenia molts habitants.

L'església de Sant Felíu de Girona abans del segle XIV: l'origen

Aquest edifici evolucionà i, ja al segle VII, en època visigòtica, va esdevenir una petita basílica de tres naus dedicada al màrtir Felíu. La donació de la corona d'or del rei Recared al sant màrtir indicaria l'enorme devoció que hi havia per sant Felíu.

La importància del temple de Sant Felíu es va mantenir més enllà del segle VII. Fins a l'enfonsament del regne visigot, la vella *memoria* dedicada al màrtir Felíu feia funcions episcopals i funeràries, i no calien grans edificis episcopals per cobrir les necessitats del clergat adscrit a la catedral de Sant Felíu. Després del domini sarraí el temple apareix a les fonts com a catedral, i el 842 ho fa juntament amb l'església de Santa Maria. Tenim dades d'una butlla lliurada pel papa Formós el 891 o 892 al bisbe Servusdei on sem-

bla que s'esmenta, de forma indirecta, la catedralitat, i per tant la gran importància que tenia el temple de Sant Felíu de Girona. Aquestes referències arriben fins el segle XI. Les dades documentals i arqueològiques donen la prioritat a Sant Felíu com a església catedral, i ho referma el fet que no s'hagin trobat vestigis de l'antiga catedral preromànica durant les excavacions a la catedral.

Perspectiva de l'església de Sant Felíu de Girona.

Llibre 4 de l'Obra de Sant Feliu de Girona.

De l'església anterior a la construïda al segle XIV, que alguns historiadors daten de final del segle XI o inici del segle XII i cataloguen com a romanicogòtica –de tres naus–, se'n conserven restes a les parts baixes del temple actual, fins a l'alçada del trifori. Així doncs, tenim una església on les parts baixes són romàniques, conservades després del setge de Felip l'Ardit l'any 1285, i les altes són gòtiques. Per acabar de situar aquest edifici seria de molta ajuda poder realitzar excavacions arqueològiques a l'interior del temple.

Com dèiem, l'arqueologia hauria de permetre confirmar les dades al voltant de l'existència d'un claustre (documentat perfectament al segle XII), un refectori i dormitori, unes cases per a canonges i un cementiri, a l'actual capella de Sant Narcís, ja en el segle XI. Diversos documents dels segles XI i XII parlen d'obres al temple de Sant Feliu. Ja l'any 1230 s'esmenta el *muro novo* i es troben documentades les escales de Sant Feliu, fet que fa pensar als autors en la construcció d'una nova església (romànica). S'han documentat deixes per a obres a Sant Feliu, i no a cap altra església, entre 1225 i 1243.

La construcció de l'església de Sant Feliu de Girona al segle XIV

A finals del segle XIII ja es devia estar treballant en l'església, segurament reparant el temple romànic, ja que es documenten un seguit de donacions per a aquest fi. A començament del segle XIV s'hauria continuat treballant en l'església i fent obres a l'absis.

La construcció de l'església de Sant Feliu al segle XIV es pot

resseguir a través dels seus llibres d'obra.(2) Per tant, podem estudiar de forma continuada la seva construcció des de l'any 1348 –d'aquest només tenim notícies de l'escala d'accés al temple, encarregada a Pere Capmagre– fins a l'any 1391.

L'any 1349 s'estava bastint la capella de Guillem Vendrell o capella del Sant Enterrament o Sant Sepulcre, actualment desapareguda, ja que el seu espai està ocupat per l'accés a la capella barroca de Sant Narcís. Recordem que l'any 1350 el mestre Aloi va realitzar el Sant Enterrament que havia d'estar ubicat en aquesta capella.(3) La construcció de la capella devia ser ràpida: a final d'octubre el mestre Pere Capmagre hauria acabat la clau de volta i a final de desembre, amb la construcció dels graons d'accés, s'hauria enllestit el conjunt.

Sembla que les obres a l'església van restar aturades entre l'any 1350 i 1357, ja que en aquest interval no apareix cap despesa referida a obra nova. A partir del mes de maig de 1357 van començar les obres del nou claustre gòtic, encarregat al mestre Arnau Sanç per un total de 12.286 sous i 11 diners. Aquest claustre, necessari per a les processons i els enterraments de personatges honorables, estava projectat amb planta trapezoïdal –uns 97 m²–, amb tres costats perpendiculars entre ells i el quart alineat amb l'actual pujada del rei Martí.

A mesura que s'aixecava el nou claustre es retiraven les runes del malmès claustre romànic. Juntament amb Arnau Sanç, hi trobem treballant els mestres Pere Capmagre, Arnau Plana (a vegades esmentat com a Francesc) i el mestre Biure. Els documents examinats no en fixen els terminis d'execució, però pensem que devien ser força reduïts, ja que hi havia un gran nombre d'operaris –pedrers, manobres, dones, traginers– i un gran volum de materials subministrats a obra. L'execució dels fonaments entre maig i octubre de 1357 i el fet que es treballés a la teulada a principi de 1358 avalarien aquesta hipòtesi.

Entrada sud a l'església de Sant Feliu de Girona.

Nau central i cor de l'església de Sant Feliu de Girona.

Trobem altres mestres treballant-hi, com Pere Mata, Ramon Maranyó, Marcó i Benet Cebrià. El claustre es va anar aixecant per galeries, i d'aquí que s'encarreguessin les obres a diferents mestres; a aquests se'ls encarregà la realització de les bases, les columnes, els capitells i l'entaulament. A continuació es realitzaren els arquets per unir cada parell de columnes amb el parell del costat. Finalment es va efectuar la pavimentació i la coberta de cadascuna de les galeries. El claustre es va acabar entre els anys 1361 i 1362 amb la realització del portal (situat al nord) que comunicava amb l'església. A més d'aquest portal, l'any 1360 se'n va fer un altre que donava accés al refector.

El dia 8 de maig de 1368 se signà l'acord entre el capítol de l'església de Sant Feliu de Girona, Berenguer Busquets i Berenguer Ferrer per enderrocar els «hospicis» (cases o habitacions) de Francesc de Cors i Berenguer Hospital, on es bastí el campanar gòtic actualment conservat. El mes de juny de l'any 1368 el mestre Pere de Coma va travessar l'Onyar per fer la traça del campanar. I tot seguit trobem la concòrdia entre el capítol de Sant Feliu i Pere de Coma, de data 5 de setembre de 1368, per realitzar el nou campanar. En aquesta concòrdia el mestre es comprometia a bastir el

cloquer –no s'especifica fins a quina alçada– pel preu de 140 sous anuals, a més dels 4 sous que rebria per cada dia que fos a obra.

Del campanar començat l'any 1368 se'n conserva un plànol a l'Arxiu Diocesà de Girona. Es tracta d'un paper de forma vuitavada, la mateixa que té el campanar, d'uns 16 x 16 cm i escrit per les dues cares. A l'anvers hi ha una secció del campanar, i en cadascuna de les cares del mur seccionat apareix el mot *alambor*. Ens indica que la base no havia de ser perpendicular al terra, sinó inclinada, formant talús. També hi consta el mur que havia d'unir el campanar amb l'església. Al revers hi ha una descripció que inclou les dimensions del campanar.(4)

Un cop fetes les feines d'enderroc de l'alberg (iniciades el juliol de 1368) i oberts els fonaments, es col·locà la primera pedra del campanar, el dia 11 d'agost de 1368. El 30 d'agost de 1368 es treballà mitja nit en el reforçament del campanar romànic davant el perill que caigués. Aquesta notícia ens permet deduir que el cloquer vell es trobava al costat nord, a tocar de la façana principal, i que un cop enderrocats els albergs va presentar problemes d'estabilitat.

A mitjan juliol de 1369 ja s'hauria acabat la part atalussada del campanar i se n'haurien començat a pujar els murs verticals. L'arribada de les companyies franceses haurien fet aturar les obres entre mitjan setembre del 1369 i començament de gener de 1370.

L'any 1375 s'estava bastint una nova capella a l'església de Sant Feliu de Girona. Es podria tractar de la capella de Nostra Senyora de Gràcia –Santa Maria i Santa Trinitat– ja que hi ha documentat un seguit de despeses de guix i cortines.

L'any 1376 es reprengueren les obres al campanar, inicialment sense el mestre Pere de Coma, ja que només tenim documentada la presència de pedrers. Hem de creure que es devia tractar de mestres pedrers que per la seva experiència no necessitaven el mestre d'obres per realitzar el seu treball. El mestre no aparegué fins a final d'any. La major part de l'any 1376 es treballà a la pedrera i pràcticament no es va intervenir al campanar, excepte en comptades ocasions. En el mes de maig de 1377 s'hauria començat a cobrir la capella del campanar gòtic amb entaulaments i ensargaments.

Les obres al campanar es van reprendre de nou a mitjan maig de 1379, després que quedessin aturades a principi del mes de juny de 1378 pels treballs a les pedreres. El mestre d'obres Pere de Coma començà a treballar-hi la darrera setmana del mes de juliol de l'any 1379. Aquestes obres encara correspondrien a la capella sota el campanar, ja que el 21 d'agost de 1379 es va comprar material per a les reixes. A final d'agost l'obra ja devia estar força avançada, pel que fa a la seva alçada, ja que es féu una nova bastida sobre la ja existent.

Durant els anys 1380 i 1381 es van construir les escales de cargol per accedir al campanar i es van bastir els nervis de la volta de la capella dels Àngels, sota el campanar. En aquells moments l'esmen-

tada capella es devia trobar en la fase final del seu procés de construcció. A final de l'any 1382 es va aixecar la columna situada al final de l'escala del campanar nou, per aguantar-ne la coberta.

L'any 1383 el pedrer Pere Ramon va acabar la realització de la clau de volta de la capella sota el campanar. El mes de juliol de 1383 es va fer efectiu el pagament de la primera clau de volta del campanar, comprada feia un temps; a l'agost es transportà de la pedrera a peu d'obra, i a l'octubre s'hi esculpiren els àngels. L'esborrany dels àngels que apareixien en aquesta clau de volta –la capella és la de Nostra Senyora dels Àngels– el realitzà Guillem Borrassà I pel preu de 3 florins.

A partir d'aquell moment es començaren a aixecar els murs i es realitzaren la volta i el paviment que havien de formar el segon cos del campanar. Es va treballar en aquesta volta fins al mes de març de 1385. Aquell mateix any es construí l'ara per a l'altar situat sota la capella del campanar, però no s'hi col·locà fins a l'any 1389.

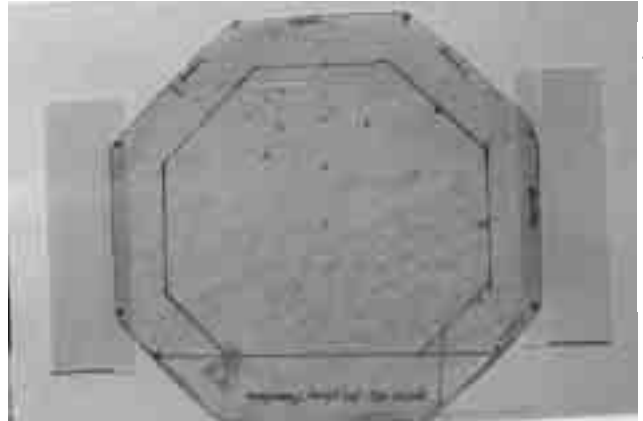
L'any 1388 es van reprendre un cop més les obres al campanar de Sant Feliu. Sembla que es tractaria de la realització d'una nova bastida per tal que l'obra guanyés alçada. Es devia estar executant l'entaulament del campanar, ja que ens consta que el macip de Pere de Coma escalabornava pedres. L'any 1389 es va acabar el segon tram del campanar i es van fer unes baranes a la seva part exterior.

Les obres de fortificació, reparació i manteniment

Els treballs de fortificació van fer desviar recursos destinats a la construcció de l'església i van retardar la seva execució. Tot i que eren necessaris si es volia preservar l'església i al mateix temps la ciutat de les incursions procedents del nord, les despeses que ocasionaven eren estèrils, ja que un cop passat el perill les construccions bastides s'enderrocaven.

Aquestes actuacions es van anar repetint al llarg de la segona meitat del segle XIV a causa de les constants incursions de tropes estrangeres. En destacarem la fortificació de la torre sobre la sagristia dels anys 1360 i 1362; la fortificació de l'absis i del portal sud i la construcció d'un pont entre l'església i Sobreportes, l'any 1365, la fortificació del campanar –el vell–, l'any 1366; la del sector est de l'església, el 1368; la de l'any 1374, que comportà el desmuntatge del claustre, i la de l'any 1385 que afectà el nou campanar.

Les obres de fortificació consistien a construir verdesques i merlets, tapiar portes i finestres, aixecar parets i mantellets i enderrocar tots aquells immobles propers a l'església que afavorissin que el temple caigués en mans dels enemics. Algunes de les obres es realitzaven amb fusta, ja que això facilitava el seu desmuntatge un cop passat el perill.

Miquel Àngel Chamorro

Plànol del campanar i a sota, part posterior del campanar

Pel que fa als treballs de reparació, van ser constants durant tot el segle XIV i van consistir en la reparació de teulades, latrines, paviments i finestres, tant de l'església com del claustre. També es van fer tasques de manteniment a la sagristia, principalment de portes.

La continuïtat de les obres durant els segles XV-XVIII

A final del segle XV es va procedir a l'ampliació de l'església de Sant Feliu de Girona,⁽⁵⁾ amb la construcció d'un nou tram de volta seguint la tipologia gòtica. El contracte es va signar el 1489, i el mestre d'obra va ser Julià Julià, mestre major de la catedral de Girona. Al mateix temps que es bastia aquest nou tram de volta es va començar a aixecar la façana principal de l'edifici.

Per a la realització d'aquest nou tram es va haver d'enderrocar part de les escales existents. Julià es va comprometre a construir merlets a la façana nord i a la façana sud i a fer una O (òcul o rosassa). També havia de realitzar la volta i la teulada, seguint la mateixa forma de la prèvia del segle XIV i connectar-la amb la

capella del campanar. El mestre s'obligava a acabar l'obra en vuit anys, i la fàbrica es comprometia que si acabava abans quedaria en llibertat per realitzar altres treballs. Això sí, havia de fer l'obra amb total perfecció. També s'especificava com a clàusula que si pel motiu que fos el mestre moria, el seu hereu no estaria obligat a acabar l'obra.

El següent pas, un cop finalitzada l'ampliació de l'últim tram de la nau de l'església, va ser l'acabament del campanar de l'església de Sant Feliu. Fins als anys 80 del segle XX els historiadors pensaven que es tractava d'un campanar gòtic iniciat l'any 1368, sota la direcció de Pere de Coma, i finalitzat durant la dècada dels 90 (l'any 1392) del mateix segle. Avui sabem que la part gòtica arribava fins a l'alçada de la nau central, i que els cossos escalonats es van bastir al segle XVI. Clara es basa per realitzar aquesta afirmació en les visites pastorals de l'any 1542, on es diu que el campanar no estava acabat, i en el contracte signat amb el mestre Joan de Bellojch l'any 1532 per continuar l'obra. Que el campanar es va acabar al segle XVI era ben fàcil de comprovar: pujant-hi es pot veure que l'última clau de volta és de l'any 1572.

Sembla ser que aquest mestre va deixar les obres a mitges, segons Clara, per algun problema en les obres de la catedral. Un cop assegurada la continuïtat de les obres sense cap problema a partir de dos informes tècnics, el mestre Enric Gelabert reprenqué els treballs. La darrera data en què es té constància que es treballava al campanar és l'any 1571, ja que en els llibres municipals de la taula de canvi d'aquell any hi apareixen Pere Boris com a mestre de l'obra i un seguit de picapedrers amb les quantitats cobrades. Com veiem, aquesta data coincidiria amb la de l'última clau de volta del campanar.

Un cop finalitzat el campanar, ja al segle XVII, es va bastir la façana barroca seguint el model de la catedral i de l'església de Sant Martí Sacosta. Les obres no es van iniciar fins a l'any 1605, tot i que el capítol tenia la voluntat d'emprendre-les des del 4 de juliol de 1600 (de fet, consta que ja en parlaven el dia 1 de maig de 1600). Abans de l'execució de l'obra es va contractar la construcció d'una maqueta de fusta als fusters de Girona Antoni Moret i Joan Prats, segons la traça del mestre Cisterna.

El contracte, de data 29 de juliol de 1601, per la realització del projecte presentat en aquesta maqueta, que ens descriu com havia de ser la façana, distingeix entre el primer i el segons cos. Hi queda molt clar que s'havia de seguir l'estil corinti proposat per Vignola en el primer cos i l'ordre compost del mateix Vignola en el segon cos. La maqueta era una guia per a la construcció –no sempre se seguia– i servia per modificar algun aspecte de la traça inicial –també hi havia una secció de la rosassa– que no acabava d'agradar als promotors de l'obra.

Per a Clara, l'obra es va realitzar en dues fases: la primera, contractada el 23 de gener de 1605 als picapedrers Felip Regí i

Campanar de l'església de Sant Feliu.

Joan Jausí, correspondria al primer cos, i la segona, contractada l'1 de juny de 1610 al mestre Felip Regí, correspondria al segon cos i el campanar de la capella de Santa Anna.

La concepció de la façana es va fer seguint el llibre de Vignola (1507-1573) *Regola delli cinque ordini d'architettura* (1562). En els contractes per bastir la façana es descriu amb tot luxe de detalls com havia de ser, quant es pagaria per la seva realització –1.190 lliures pel primer cos i 1.995 lliures pel segon–, d'on s'havia d'extreure la pedra, com s'havia d'unir la façana amb ambdós campanars i quant de temps havia de durar l'obra. El primer cos estava acabat el 29 d'abril de 1607, i els treballs de la façana sembla que haurien finalitzat l'any 1629.

Segons Juan Gaspar Roig i Jalpí, la capella del Santíssim Sagrament –avui de la Passió i Mort– estava situada al costat de l'evangeli, a tocar del campanar, i va ser acabada l'any 1674.

A final del segle XVIII es bastí la capella de Sant Narcís. El promotor fou el bisbe de Girona Tomàs de Lorenzana i Butrón (1775-

1796), del qual es conserva un retrat a la Casa de Cultura de la ciutat de Girona, obra de Manel Tramulles, on es veu una planta de la capella que, per cert, és molt fidel a la que es va acabar realitzant.

El 14 d'abril de 1782 se'n col·locà la primera pedra, en la zona ocupada pel claustre desmuntat l'any 1374. La construcció va durar vuit anys. La traça d'aquest espai cultural s'atribueix a l'arquitecte Ventura Rodríguez. Lluís Prat es basa per afirmar-ho en quatre raons: el fet que Lorenzana tenia accés a Rodríguez; la similitud de la planta amb altres obres de l'arquitecte; les escales corbes, que aquest solia utilitzar, i el tipus de capitells, també usual en altres obres seves. La capella es va acabar el 29 de setembre de 1790, va costar 28.387 lliures, 17 sous i 6 diners, i les pintures les va realitzar Manel Tramulles.

També treballaren en la capella el fuster de Girona Agustí Cabot, el mestre d'obres Narcís Mestras, el pintor Joan Carles Panyó, el serraller Josep Papell i l'escultor Joan Enric.

Miquel Àngel Chamorro Trenado és arquitecte.

Notes

- 1.- Vegeu Amich, 2002; Canal, Canal, Nolla i Sagrera, 2000; i Marquès, 1993.
- 2.- Les fonts per a aquest capítol han estat extretes de l'Arxiu Diocesà de Girona, sobretot dels llibres d'obra de l'església de Sant Feliu, que documenten els ingressos i les despeses des de 1349 a 1391 (amb algun buit documental). Igualment s'han extret dades del mateix arxiu del Registre de Lletres incloses dins les Actes Episcopals i del Notularum inclòs dins Curiat i Vicariat General. També ens hem basat en l'article de J. M. Marquès «El temple de Sant Feliu de Girona, al s. XIV» (Marquès i Planagumà, 2001).
- 3.- Freixas, 1983, p. 115.
- 4.- ADG. Obra, 1365-1391 (despeses), s/d.
- 5.- Les dades per a l'elaboració d'aquest capítol han estat extretes de l'Arxiu Històric Provincial de Girona, notaria 3, 8 i 10 de la ciutat de Girona, i de Freixas, 1983; Marquès i Casanovas, 1968, p. 15-17; Clara, 1983, p. 189-197; Prats, 1991; Puigvert, 2000; i Ripoll, 2001.

Bibliografia

- ADG. Arxiu Diocesà de Girona.
- AHPG. Arxiu Històric Provincial de Girona.
- AMICH i RAURICH, Narcís M. *Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Febrer del 2002. (Director: Josep M. Nolla i Brufau.)
- *El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*. En premsa.
- CANAL, José de la; MERINO, Antolín. *España Sagrada*. Tom XLIII. Imprenta de Collado. Madrid, 1819.
- CANAL, José de la. *España Sagrada*. Tom XLV. Imprenta de Don José del Collado. Madrid, 1832.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*. Ajuntament de Girona. Girona, 2000.
- CHAMORRO TRENADO, Miquel Àngel; LLORENS MONTELLS, Francesc. *Els campanars gòtics a les comarques gironines*. Diputació de Girona, Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Girona i Universitat de Girona. Girona, 1993.
- CHAMORRO TRENADO, Miquel Àngel. «El Campanario de San Félix, una obra del siglo XVI». *Actas del Segundo Congreso de Historia de la Construcción. A Coruña, 22-24 de Octubre de 1998*. Instituto Juan de Herrera, Universidad de A Coruña, Sociedad Española de Historia de la Construcción, CEHOPU i CEDEX. Madrid. 1998. P. 99-105.
- «La fortificación de la Iglesia de Sant Félix de Gerona en el siglo XIVA». *Actas del Tercer Congreso de Historia de la Construcción. Sevilla, 26-28 de Octubre de 2000*. 2 vol. Instituto Juan de Herrera, Universidad de Sevilla, Sociedad Española de Historia de la construcción, CEHOPU i CEDEX. Madrid, 1998. P. 213-220.
- CLARA i RESPLANDIS, Josep. «La construcció del campanar de Sant Feliu durant els segles XVI». *Revista de Girona*, núm. 104. Girona, 1983.
- «Precisions i nous documents sobre els pintors Borrassà (segles XIV-XV)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, volum XXIX. 1987.
- «La façana principal de la Col·legiata de Sant Feliu de Girona». *El barroc català: actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*. Quaderns Crema. Barcelona, 1989.
- CLARA, J.; MARQUES, J. M. *Sant Feliu de Girona*. Col·lecció Sant Feliu. Parròquia de Sant Feliu. Girona, 1992.
- FREIXAS, Pere. *L'art gòtic a Girona. Segles XIII i XV*. Institut d'Estudis Catalans i Institut d'Estudis Gironins. Girona, 1983.
- GONZALEZ HURTEBISE, Eduardo. «La ex-colegiata de S. Félix de Gerona». *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica de Barcelona*, vol. IV. Barcelona, 1904-1906.
- GUILLERÉ, Christian. *Girona al segle XIV*. 2 vol. Ajuntament de Girona. Girona, 1993-1994.
- LAMBERT, Elie. «Saint-Félix de Gérone, église romane». *Revista de Catalunya*. Vol. V, núm. 7. Barcelona, 1926.
- MADURELL i MARIMON, J. M. «Las obras de las murallas de Gerona (1362-1685)». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses (AIEG)*. Vol. XVII. Girona, 1964-1965. P. 331-372.
- MARQUES i CASANOVAS, Jaume. «El campanario de San Félix». *Revista de Girona*, núm. 34. Girona, 1968.
- MARQUES i PLANAGUMÀ, J. M. «El temple de Sant Feliu de Girona, al s. XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XLII. (I Congrés d'Història de Girona «Dos mil anys d'història»). Girona, 2001.
- MARQUES, J. M. (editor). *El Cartoral, dit de Carlemany, del Bisbe de Girona: s. IX-XIV*. Vol. I. Fundació Noguera. Barcelona, 1993.
- MARQUES, J. M. *Diplomatari de Sant Feliu de Girona* (inèdit).
- MASIÀ DE ROS, Àngels. «Algunos documentos referentes a obras en la colegiata de San Félix de Gerona». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*. Vol. III. Octubre 1945.
- PIFERRER i FABREGAS, Pablo. *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes, etc.* Tom 1. Imprenta Joaquín Verdaguier. Barcelona, 1839.
- PLA CARGOL, Joaquim. *Gerona arqueológica y monumental*. Dalmau Carles SA. Girona / Madrid, 1949 (1940).
- PRATS, Lluís. «La iconografia de sant Narcís en el barroc». *Revista de Girona*, núm. 148. Setembre-octubre 1991.
- PUIGVERT, J. M. (ed). *Bisbes, il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVII*. Vic, 2000.
- RIPOLL MASFERRER, Ramon. «La capella de Sant Narcís». *La Punxa*, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Girona, núm. 31. Girona, 2001.
- ROCA i FARRERAS, José Narciso. «La Colegiata de Gerona». *Revista de Girona*. Tom 12. Girona, 1888. P. 244-253.
- ROIG i JALPI, Juan Gaspar. *Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona*. Barcelona, 1678.
- RUIZ QUESADA, Francesc. «Els Borrassà i les canòniques de Girona». *Lambard. Estudis d'art medieval*. Vol. XII. 1999-2000.
- VILLANUEVA, Jaime. *Viaje literario a las iglesias de España*. Imprenta de la Real Academia de la Historia. Tom XII. Madrid, 1850.